

ЗМІНИ У ВОКАЛІЧНІЙ СИСТЕМІ ГОВІРКИ ЖИТЕЛІВ ШЛЯХТОВСЬКОЇ РУСІ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ НА ТЕРНОПІЛЛЯ¹

У роботі описано зміни вокалічної системи говірки жителів Шляхтовської Русі, переселених на Тернопілля (м. Хоростків, Гусятинський р-н.). Автори порівнюють сучасний стан говірки колишніх жителів с. Шляхтової з описом говірки, здійсненим І. Зілинським у 1934 р., і роблять висновки про найважливіші процеси у динаміці вокалічної системи, їх екстра- та внутрілінгвальні причини.

Ключові слова: вокалічна система, Шляхтовська Русь, західнолемківська говірка.

Одним із цікавих та мало досліджених регіонів Лемківщини є острівець у чотири села, який за назвою найбільшого села Шляхтова з легкої руки Р. Райнфусса отримав назву Шляхтовська Русь. Жителі цих околиць ніколи не називали себе так (не називали себе також лемками, а руснаками), але створену Р. Райнфуссом назву вважаємо вдалою та симптоматичною, адже цей регіон вчений розглядає в одному ряду з такими, як Біла чи Червона Русь, вбачаючи в тому певні особливості: 1) доволі чітко окреслену окремішність землі від інших частин Лемківщини; 2) специфічний історико-культурно-мовний розвиток регіону, як острівного. На жаль, до поч. 50-х рр. ХХ ст. т. зв. Шляхтовська Русь (Шляхтовщина) як етнокультурний феномен припинила своє існування з відомих причин: жителів Шляхтової, Явірок, Білої та Чорної Води було переселено в Україну, а окремі з них потрапили на т. зв. „ziemie odzyskane” у ПНР. У науковому обігу залишилися фрагментарні описи мовних та культурних особливостей жителів згаданого регіону, найважливішими з яких є: публіцистичний опис І. Нечуя-Левицького „Останнє русько-українське село Шляхтова” [Нечуй-Левицький], етнографічний опис Р. Райнфусса „Próba charakterystyki etnograficznej Rusi Szlacheckiej na podstawie niektórych elementów kultury materialnej” [Reinfuss], опис говору с. Явірки І. Зілинського [Зілинський] та згадки про різні аспекти життя шляхтівчан в архівних документах.

Метою нашої магістерської роботи є вивчення мовно-культурного феномену Шляхтовської Русі та його збереження переселенцями на Тернопілля. У цієї розвідці ми простежимо факти, тенденції та закономірності використання фонетичних рис рідної говірки переселенцями та їх нащадками у нових умовах їх проживання. Поки що обмежимо пошук лише з'ясуванням збереження вокалічної системи. За вихідний пункт для зіставлення будемо брати наукові факти викладені І. Зілинським у статті „Лемківська говірка села Явірок” [Зілинський 1934]. Ми усвідомлюємо, що, можливо, існували певні відмінності говірки Явірок та Шляхтової (сучасний матеріал ми збирали серед вихідців з Шляхтової), але припускаємо, що такі відмінності були мінімальними і переважно, на що вказують дослідники „існують між ними хіба тільки деякі лексикальні різниці” [Зілинський: А186]. Для уточнення та перевірки вихідних фактів використовуємо фонетичні характеристики лемківського говору взагалі І. Верхратського [Верхратський], З. Штібера [Stieber], та М. Лесіва [Лесів], оскільки за всіма типологіями говірка вказаних сіл належить до західнолемківських говорів. Крім того, окремі факти ми отримали внаслідок спілкування з колишніми жителями Шляхтової, спостерігаючи за їхнім мовленням й аналізуючи їх згадки, коментарі стосовно мови їхніх дідів та батьків.

Розглядаючи говірку села Явірок як типовий вияв говірки т. зв. Шляхтовської Русі і особливий вияв західнолемківських говорів, І. Зілинський у праці „Лемківська говірка села Явірок” [Зілинський 1934], яка давно стала бібліографічною рідкістю, подає системну характеристику явищ вокалізму.

¹ Праця виконана за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду.

Загалом фонетична характеристика говірки Шляхтовської Русі тільки частково збігається з характеристикою західнолемківського говору. За спостереженнями І. Зілинського система вокалізму представлена шістьма фонемами.

Фонема *i* – переднього ряду та високого підняття, яка має два варіанти: дещо назад витягнений варіант *yⁱ* (передньо-середній ряд високого підняття); та (під наголосом, особливо в емфазі) більш звужений, напружений *i*. Фонема *i* мала набагато вужчий обсяг функціонування як у інших лемківських говірках; виступаючи, головним чином, на місці прасл. **i* (за винятком позиції після шиплячих *š, č, ž, šč, žž*) і не пом'якшуючи попереднього приголосного: *robiti, zimno, zrobili* [Зілинський: A190-A192]. *i* на місці прасл. **e, *ě* І. Зілинський засвідчив лише у декількох словах та без пом'якшення попереднього приголосного: *obidw³, tobi, sobi* [Зілинський: A192].

Голосна фонема заднього ряду та високого підняття *ы*, яка має варіанти *ы* та *y³*, з вищим від *ы* тоном [Зілинський: A193], відігривала набагато більшу роль у говірці мешканців Шляхтовської Русі, ніж фонема *ы* на усій Лемківщині (там характерна артикуляція *ы*: середня або дещо задня, якщо йдеться про положення язика та висока, між *o* і *u*, якщо йдеться про підняття середини та частково задньої частини язика [Stieber: 60; Лесів: 49]). Звук *ы* в говірці Шляхтовської Русі вимовляли на місці **у* в усіх позиціях. У сполученнях *кы, һы, гы, хы* та після губних його додатково відзначав дуже низький тон: *niłky, roky, zaholołky* [Зілинський: A193]. *ы* виступало також на місці **i* після шиплячих *š, ž, č, šč, žž*: *žyto, žyda, čysty, хыžы* [Зілинський: A193] та на місці давнього *ь* у дієслівних префіксах та у сполученнях *рь, ль > ыр, ыл* || *лы: odyłti, zyłdut śa, хыrbet, obyrwi* [Зілинський: A195]. Рисою, характерною тільки для говірки мешканців Шляхтовської Русі, була вимова *ы* на місці **o* в новозакритих складах: *wyn, wyłt, kyń* [Зілинський: A194]. Найоригінальнішою звуковою рисою, яка вирізняла говірку Шляхтовської Русі з-поміж лемківських та від інших українських говорів, була заміна **ě* та з незначними винятками **e* (в нових закритих наголошених і ненаголошених складах) звуком заднього ряду високого підняття *y³*: *v³ra, zm³sati, v³ter, r³ka* [Зілинський: A195]. *je* або **e* замість **ě* І. Зілинський занотував лише у деяких словах, напр.: *na oborje, f kupje, d'wje* || *d'w³* [Зілинський: A196-A197]. На місці **e* у говірці Шляхтовської Русі виступали *ju³, y³* або *ы*: *m³t* (род. *medu*), *kam³n* [Зілинський: A197].

Фонема *e* (< *e, ь*) у наголошеній та ненаголошеній позиціях звучала завжди як *e* (напр.: *zan¹ese, weret¹eno*) та пом'якшувала приголосні *k, g* в групі *k'e, g'e* (але *хе*): *k'erpcy, g'emba* [Зілинський: A198].

Як і у лемківському говорі, у говірці Шляхтовської Русі *'a, ja* не відрізнялося від загальноукраїнського. Праслов'янський суфікс *-yje, -ije*, як в лемківському говорі, перейшов у *-'a: we³l'a, žyt'a* [Зілинський: A198; Stieber: 24]

Вимова наголошеного та ненаголошеного *o* не відрізнялася: *kožux, χoditi, do bohača* [Зілинський: A198]. Ненаголошене *o* зберігалось навіть у закінченні інфінітива на *-ovati* у нових закритих складах: *kupowati, mal'owati* [Зілинський: A198-A199], хоча цього явища не зафіксовано ніде у лемківських говірках [Stieber: 33-40].

У деяких словах назвучне *u*, як в більшості лемківських говорів, чергувалося з *u* || *w* || *h*, напр.: *umer* || *umer, u* || *w* || *h l'ju³sy³* [Зілинський: A199; Stieber: 40-42].

Крім аналізу шести голосних, І. Зілинський описав і інші явища, які стосуються системи вокалізму. Так зокрема, учений зауважив, що у говірці Шляхтовської Русі в деяких запозичених з польської мови словах траплялися також носові голосні: *χrjōšč, pjentro*, а в деяких запозичених словах вони занепали: *f'cažy* 'w سیاژy', *ščešca* [Зілинський: A199].

У Явірській говірці І. Зілинський виявив багато слів як із повноголоссям так і без нього. Неповноголосні форми учений засвідчив у словах, утворених, на його думку, під польським або словацьким впливом: *zdrawja, drewo* [Зілинський: A199], хоча в більшості слів збережені повноголосні форми: *boloto, moloko* [Зілинський: A200].

За спостереженнями вченого, „нескладотворчене *ɟ* в інтервокалічній позиції та деколи по голосному занепало, через що виникли такі стягнені дієслівні форми, як: 3 особи одн.: *stiskat* (< *stiskaɟet*), *rušat...*” [Зілинський: A200]. Нескладотворче *ɟ* виступало на місці *w* по голосних і по *ɟ* (< *ɟ*) в кінці складу та деколи замість *u* на початку слова, напр.: *praɟda, daɟno* [Зілинський: A200]. Подібна вимова існувала в інших західноукраїнських говорах [Зілинський: A200].

Говірці Шляхтовської Русі, так як західнолемківським говіркам, притаманний був постійний, малодинамічний наголос, який припадав на передостанній склад [Stieber: 14-15].

Аналіз сучасного стану мови колишніх жителів Шляхтовської Русі ми здійснювали на основі записів у с. Хоростків, Тернопільської області, Гусятинського району восени 2008 року. Інформаторами були найстарші (віком від 74 до 89 років) жителі Хоросткова, виселені зі Шляхтової у 1945 році. Були це: Гриндяк Марія Михайлівна (1919 р. нар.), Земба Ганна Антонівна (1926 р. нар.), Земба Анастасія Пилипівна (1926 р. нар.), Земба Дмитро Васильович (1927 р. нар.), Мориляк Лука Федорович (1933 р. нар.), Олексій Парасковія Миколаївна (1934 р. нар.). Усі інформатори виїхали зі Шляхтової, коли вже добре знали місцеву говірку і були свідомі навколишнього світу.

Для сучасного мовлення колишніх шляхтівчан характерні розмиті уявлення про мовну норму. З одного боку, можна почути (але рідко) стару не змінену форму з *i* (< **i*), з іншого боку, цей звук може бути замінений звуком *y*, характерним для говірки мешканців Хоросткова та норм української літературної мови. Найчастіше трапляється заміна колишніми мешканцями Шляхтовської Русі *i* (< **i*) звуком *ы* - тільки їм властивим варіантом українського *y*, який важко їм вимовити. Наприклад колишнє *robiti* має такі сучасні реалізації: *robiti* || *zrobity* || *robity* || *robity*; *robili* > *robili* || *robily* || *robily* || *robily*; *pranik* > *prańny³k*; *misnik* > *mysnyk*, *mysnyk*; *šaflik* > *šafly³k* || *šaflyk*; *bili* > *bul'y* || *bily* || *bily* || *bily* || *buly* (найчастіше дві останні форми); *žyli* > *žyly* || *žyly* (частіше); *polica* > *pol'ycá*; *malina* > *malyna*; *nitky* > *ny'tka* || *nytká* || *ny'tka*; *zima* > *zima*. Бачимо тут процес гіперизації: колишні мешканці Шляхтовської Русі, не пам'ятаючи звука *i*, у наведених словах водночас пам'ятають, що найважливішою рисою їх говірки був звук *ы* та (на їх думку правильно) замінюють ним колишнє *i* (< **i*).

Вимова *i* || *y* (< **i*) у словах зі словосполученнями типу *r+i*, *c+i* зазнала певних змін. Для говірки колишніх шляхтівчан сьогодні характерне як збереження вимови властивої рідній говірці, так і наближення до загальноукраїнського *y*: *perina* > *perina* || *peryna*; *cigan* || *cy'gan* > *cyhan*, *do Ščawnicy³* > *do Ščawniці*, *do Ščawnyc*; *uca y' koza*, *y' todi*, *y' zwyт:am*, *pluhu i wozy*. Сучасному мовленню колишніх шляхтівчан притаманна також поява заміни *i* || *ǰ* залежно від якості сусіднього приголосного: *y'de* || *išoǰ* > *ide* || *ǰde* || *ǰšoǰ* || *y'sly* || *ыǰslo*.

Донині в говірці колишніх шляхтівчан збереглися слова з *i* < **e*, хоча деколи вони зазнали певних змін, напр. *obydwoǰe*, *tobi*, *sobi* || *sobe* (рідко) || *sobǰe*, *ćila*, *ćileǰ*, *ćilyǰ*, *trawǰarky*. Збереглися також слова з *ǰe* на місці **e*: *wǰety^er*, хоча більшість із них зазнала фонетичних змін під впливом говірки мешканців Хоросткова, напр. *mǰyrka*, *dwi* || *dwoǰe*, *dwǰy^{ie}*, *ritke*.

У сучасному мовленні шляхтівчан у багатьох словах зберігся звук *ы* (= **y*), але так само часто можна почути в тих формах *y*, характерне для говірки мешканців Хоросткова, напр.: *byk*, *roky*, *sokyry*, *zeǰky*, *zahoǰǰky*, *blyxy*, *uhlyky*, *tarylky*, *syrtы*, *pǰyrohy* але *ohurky* > *ǰ'ohy³rky*, *nitky* > *ny³tky*; *wyn* (залишилося без зміни, хоча рідко трапляється також *wun*); *ty* > *ty* || *ty*; *ty* > *ty* (майже завжди) || *ty* (дуже рідко), *wy* > *wy* || *wy*, *swedry*, *sušidy*, *špul'ky*.

Для сучасного мовлення шляхтівчан характерне, як це можна було побачити вище, відхилення від норми у вимові *ы* та *y*. Напр.: *žyta*, *žyдыǰ*, *čыстыǰ*, *чызы*, але *wыšy³ta* || *wyšywały*, *fšystko* || *fšыstko*, *učytel'ka*, *чы* || *чы* (частіше), *žyly* || *žыly* || *žыly³*.

У сучасному мовленні колишніх мешканців Шляхтової ми засвідчили реалізації *ы* < **o*: *lawyrky*, *wyǰna*, *wyǰt*, *hырše*, *ryk*, *rokyǰ* (род. мн.), *potыk*, *wыkno*, *ryǰne*, *ryd horu*; *ryǰdu* > *ry³šla* || *rysaly* || *ryšoǰ*; *potыm* > *potim* || *potom* (найчастіше) || *potoma* || *potomu* || *potым* (найчастіше); *kыл'ko* > *kыл'ko* || *kыл'ko* || *kыл'o* || *kылko* || *kыл'ko*; *тыл'ko* > *тыл'ko* || *тыл'ko*; *po strańy³* > *po storonie*.

Сучасному мовленню шляхтівчан притаманна така вимова **ě*: *pošćy³l'* > *pošcil'*; *chołošńy³* > *chol'ošni*; *šćy³na* || *šćy³na* > *šćina*; *spǰy³waǰut* > *špywaǰut*; *bǰыly* > *bily*, *d'wǰy³* > *dwi* || *dwǰy^{ie}*; *kwǰыtky* > *kǰitky* || *kǰytky*; *ne smyǰ śa*, *oni śa smyǰali* > *smiǰut*, *smiǰ¹em*, *smišno*; *l'jy³pša* > *l'epše*, *l'jy³pše*; *w l'jy³šy³* > *w liši*; *χl'jy³p* || *χl'jыba* > *χl'jыba* || *χl'iba* || *χl'jeba* || *χl'iba*; *šjy³no* || *šy³no* > *sino* || *šyno*. Збереглося небагато слів, в яких можна почути рефлекс *ǰe* або *'e* на місці **ě*. У сучасній

2. Носіями, хранителями, згаданої мовної пам'яті є найстарші зараз шляхтиччани, які покинули рідні місця у зрілому віці і досі великою мірою говорять тією говіркою. Молодь зберігає фонетичні особливості в окремих словах, стійких фрагментах і текстах.

3. Серед цікавих особливостей фонетичних процесів взаємодії двох говіркових систем варто відзначити такі:

- часта заміна *i* як континуанти **i* звуком *y*;
- гіперизм; хитання вимови між *y* та *ы* у; посилення вимови *y*³ під наголосом, навіть у позиціях, в яких його раніше не було;
- збереження фіксованого на другому складі від кінця наголосу.

Отримані результати вважаємо лише першим наближенням до цікавої і винятково злободенної теми. Будуть вони, безсумнівно, уточнені та доповнені подальшими студіями, які необхідно виконувати максимально інтенсивно та швидко, оскільки ідуть з життя ті, хто ще користувався говіркою в місці її природного побутування, і на очах зникає та культурно-мовна спадщина багатьох поколінь мешканців Шляхтовської Русі через багатовекторні процеси: перехід на іншу говірку, засвоєння літературної мови, суржикізацію та врешті-решт і глобалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

Верхратський: Верхратський І. Про говор галицьких Лемків // Збірник фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1902. – 490 с.

Зілинський: Зілинський І. Лемківська говірка села Явірок // *Lud Słowiański*. – Kraków, 1934. – т.ІІІ. – С. А178-А212.

Лесів: Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава: Український архів, 1997. – 494 с.

Нечуй-Левицький: Нечуй-Левицький І. Зібрання творів у десяти томах. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1965. – 399 с.

Reinfuss: Reinfuss R. Próba charakterystyki etnograficznej Rusi Szlacheckiej na podstawie niektórych elementów kultury materialnej // *Lud*. – Kraków, 1946-47. – Т. XXXVII. – С. 160-236.

Stieber: Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982. – 112 с.

Maryan Skab, Anna Khusnutdinov. The changes in the vocal system of the Shliakhtovska Rus (resettled to Ternopil region) inhabitants' dialect.

The paper deals with the changes in the vocalic system of the Shliakhtovska Rus inhabitants' (resettled to Ternopil region) dialect. The authors compare the contemporary state of the dialect of the village Shliakhtova residents with the description of the dialect, made by I. Zilynskyi in 1934 and make conclusions about the most essential processes in the vocal system dynamics, their extra and intralinguistic reasons.

Key words: *Shliakhtovska Rus, vocalic system.*

СВОЄРІДНІСТЬ АД'ЄКТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИНОНІМІВ ЛЕМКІВСЬКОГО ГОВОРУ

У статті на фразеологічному матеріалі лемківського говору пунктирно окреслено ознаки фразеологічної синонімії й розглядаються характерні риси ад'єктивних фразеологізмів-синонімів.

Ключові слова: синонімічний ряд, фразеологізми, ад'єктивні ФО, фразеологічні синоніми.

У фразеології лемківського говору репрезентовані найрізноманітніші сфери людського буття: особливості образного народного мислення, своєрідність культури, побуту, звичаїв, історичного минулого. Загальною рисою фразеологізмів будь-якої мови є те, що вони антропоцентричні знаки. Саме тому великий пласт фразеологізмів лемківського говору зосереджений на характеристиці особи, особливостях людської моралі, суспільних відносин, виробничої діяльності тощо.

Майже всі ад'єктивні фразеологічні одиниці (далі ФО) лемківського говору, що моделюють певні властивості людини, об'єднані однією темою, пошуком більш яскравого й експресивного образу. Як відомо, фразеологічні синоніми, які “позначають той самий предмет дійсності; виражають те саме поняття, відтінюючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення” [Скрипник: 212]. М. Алефіренко зауважує, що, “синонімізація... фразем полягає не в здатності їх виражати відтінки одного й того ж поняття, а в їх спільній референції, у здатності цих одиниць виражати різні (хоч і близькі) поняття про один і той же предмет думки” [Алефіренко: 31].

Фразеологічні синонімічні ряди лемківського говору численні, мають широку понятійність і неоднорідну структуру. Так, синонімічний ряд ФО, що ілюструє значення “ненажерливий” однаково характеризує людину, яка не може вдовольнити потребу в їжі. Пор.: як *діравий міх, як незаситіймої морі, пажерной як свіня, ненажертий пес, рот наширобо, несітий лем раз на сятуй вѣчур* [Вархол:130], *голодній літо* [Вархол:79], *не мати дна в череві, стратил дно, без дна, радше прасне як бы мав на місці вхабіти* [Вархол:83].

У наведених прикладах важко визначити домінанту. Адже кожна ФО експресивно насичена, виражає образно-характеризуюче значення. Однак можна виокремити варіантно-синонімічні ФО, які мають абсолютну значеннєву адекватність: *не мати дна в череві, стратил дно, без дна*. Зважимо на те, що між фразеологічними синонімами і варіантами немає чіткої межі, тому що фразеологічну варіантність можна вважати крайнім виявом синонімії, де різниця між синонімами зведена до мінімуму [Матвієнко: 16].

Фразеологічні синоніми лемківського говору насичені яскравою і оригінальною образністю. Значною продуктивністю серед них відзначаються порівняльні конструкції, в яких порівняльна частина залежить від спільного пояснюваного слова, що уживається для підсилення ознаки, за якою людина уподібнюється певному предметові: ФО *п'яний як шлеп* [Вархол: 111]; *п'яний як сніп; п'яний як ціп; п'яний як левеш; п'яний як мітла; п'яний як мотовило; п'яний як мотор; п'яний як чік (чип); п'яний як бомба; п'яний як дерево; п'яний як друк* розкривають поняття “дуже п'яний”. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника як та повнозначного слова легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки.

Великий ряд ФО дає негативно-оцінне визначення розумової неповноцінності людини: *глу́пий як нуч* [Вархол:93]; *глу́пий як талпа* [Вархол:130]; *глу́пий як теля необлизане; глу́пий як темник; глу́пий як фасоля; глу́пий як цап; глу́пий як бочкар; дурний як гача; глу́пий як гуска; му́дрий як Соломонови ногавиці*.

Яскравими іронічними мазками схарактеризовані зарозумілі люди: *прему́дрий як філзоф; му́дрий як Шаламун (мудрий як Шаламун король); му́дрий як фішкарши; му́дрий як ворожілля; му́дрий як Голубус*.

На неабякі розумові здібності людини вказують ФО: *злата голівка; добра голов; до студеньки по воду не ходит*.